

นรก-สวรรค์ ในฐานะสื่อเพื่อการบรรลุธรรม HELL AND HEAVEN AS THE TOOL FOR ENLIGHTENMENT

เพชรพระสมุทร กัณหาสวัสดิ์*

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ข้อ คือ ๑) เพื่อศึกษาแนวคิดทฤษฎีเรื่องสื่อในพระพุทธศาสนา ๒) เพื่อศึกษาแนวคิดและหลักคำสอนเรื่องนรก-สวรรค์ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท ๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์เรื่องนรก-สวรรค์ ในฐานะสื่อเพื่อการบรรลุธรรม

ผลการวิจัยพบว่า แนวคิดทฤษฎีเรื่องสื่อในพระพุทธศาสนาสอดคล้องกับแนวคิดทฤษฎีเรื่องสื่อด้านนิเทศศาสตร์ แต่ในส่วนของพระพุทธศาสนามีรายละเอียดลงลึกในระดับจิตด้วย

ในด้านแนวคิดและหลักคำสอนเรื่องนรก-สวรรค์ สามารถแบ่งนรก-สวรรค์ ได้เป็น ๒ ลักษณะ คือ ๑) นรก-สวรรค์ แบบภพภูมิ ๒) นรก-สวรรค์ ในลักษณะของจิต

ในประเด็นของนรก-สวรรค์ ในฐานะสื่อเพื่อการบรรลุธรรม พบว่านรก-สวรรค์ กระตุ้นให้คนทำความดี รักษาศีล ซึ่งศีลเป็นปัจจัยสำคัญอันนำไปสู่การบรรลุธรรม นอกจากนี้พระองค์ทรงใช้นรก-สวรรค์ ให้คนเห็นภัยของสังสารวัฏ ดังแสดงในอนุปุพพิกา คือทรงแสดงเรื่องทานและศีลว่าเป็นหนทางสู่สวรรค์ จากนั้นทรงบรรยายภาพของสวรรค์ซึ่งทำให้คนปรารถนา ทำให้มีจิตใจเข้มแข็งขึ้นยินดีจะให้ทานและรักษาศีลเพื่อจะได้ไปสวรรค์ ถัดมาทรงแสดงว่าสวรรค์นั้นไม่เที่ยง เทวดามีอายุขัยเมื่อหมดอายุขัยเทวดาส่วนใหญ่ตกนรก ซึ่งการแสดงโทษของสวรรค์คือความไม่เที่ยงทำให้คนไม่ยอมไปสวรรค์ เพราะมีสุขน้อยเมื่อเทียบกับทุกข์ที่ได้รับ จากนั้นทรงแสดงอานิสงส์การออกจากกามคือทางออกจากวงเวียนของนรก-สวรรค์ เมื่อผู้ฟังมีความมึนงงใจที่พร้อมสำหรับฟังธรรมขั้นสูงแล้ว ทรงตรัสอธิบายชี้แจง ซึ่งทำให้คนบรรลุธรรมเป็นจำนวนมาก

คำสำคัญ: นรก, สวรรค์, การบรรลุธรรม

Abstract

The objectives of this dissertation are (1) to study the theoretical concept of tools in Buddhism (2) to study concepts and doctrines of hell and heaven in Theravada Buddhism and (3) to analyze the hell and heaven as the tools for enlightenment.

The findings reveal that conceptual theories of tool in Buddhism harmonized with mass communications. However, the detail of Buddhism deepens into spirit level.

* นิสิตปริญญาโท หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชาพระพุทธศาสนา) คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ ปีการศึกษา ๒๕๕๘

Concepts and doctrines of hell and heaven can be divided into 2 categories; (1) Three Worlds consist of place or birth. (2) Spiritual Hell and Heaven comprise of internal hell and heaven.

The hell and heaven in aspect of tools for enlightenment shows that hell and heaven are factors for enlightenment because they are fundamental dharma practice for becoming free. Moreover, the Buddha examined hell and heaven to depict the danger of transmigration, as presented in Anupubbikatha, and giving and precept a heaven path. The visualization of heaven heartens human being to give and observe precepts with the return of being in heaven. Next, he demonstrated that heaven is uncertainty, angels' age is also limited and when it's the end of their lives, most of them go to hell. The punishment of heaven is the uncertainty and makes human-being undesired to be there because the happiness is too little in comparing to the distress. He then presented the result of merit from freeing from lust that means free from hell and heaven circle. When the listeners' minds are ready for advanced dharma, he stated Ariyasat (the four Noble Truths) which enlightened numerous Buddhist.

Keywords: Hell, Heaven, Enlightenment

บทนำ

ศาสนามากมายในโลกมีความเชื่อเรื่องของโลกหลังความตาย โดยเชื่อว่าเมื่อเราตายไปแล้วต้องมุ่งสู่ ๒ โลกใหญ่ๆคือ นรก และ สวรรค์ ฉะนั้นแล้วเรื่องของนรก-สวรรค์ จึงเป็นเรื่องสากลที่มีความสำคัญที่สุดในหลายศาสนา เป็นบทสรุปสุดท้ายของชีวิตมนุษย์ว่าจะทุกข์ชั่วกาล หรือสุขชั่วนิรันดร์ แต่สำหรับพระพุทธศาสนาความสำคัญของนรก-สวรรค์นั้นไม่มากเท่ากับศาสนาอื่น เพราะนรก-สวรรค์เป็นเพียงส่วนหนึ่งในสังสารวัฏ ตั้งอยู่ในความไม่เที่ยง ไม่ใช่บทสรุปของชีวิตดังเช่นในหลายศาสนา การหลุดพ้นจากสังสารวัฏของการเวียนว่ายตายเกิด จึงนับเป็นเรื่องที่สำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนา เนื่องจากความไม่เที่ยง นำมาซึ่งความทุกข์ คือไม่สามารถทนอยู่ในสภาพเดิมได้ และสุดท้ายก็ดับไป เวียนอยู่เช่นนี้เรื่อยไปจนกว่าจะสามารถหาวิธีออกจากวัฏจักรนี้ได้ โดยก่อนครั้งพุทธกาลนั้น มนุษย์ไม่รู้วิธีจะเอาชนะการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารนี้ได้เลย จนพระผู้มีพระภาคเจ้าได้อุบัติขึ้น พระองค์ประกาศสังฆธรรมที่ทรงค้นพบและวิธีเอาชนะการเกิดแก่เจ็บตาย ไปสู่สภาวะที่เรียกว่า นิพพาน

ในเมื่อจุดประสงค์หลักของพระองค์ต้องการให้สัตว์โลกก้าวพ้นจากวัฏสงสาร ไม่ใช่ปฏิบัติเพื่อสู่สุคติในโลกสวรรค์ จึงเกิดคำถามขึ้นว่า เพราะเหตุใดที่พระองค์ต้องตรัสสอนเรื่องสวรรค์ ในเมื่อสวรรค์ไม่ใช่จุดหมายสูงสุดที่พระองค์ต้องการสอนแก่สัตว์โลก เพราะพระองค์ประสงค์ให้สัตว์โลกหลุดพ้นจากวัฏสงสาร และด้วยความเป็นพระสัพพัญญูจึงเป็นไปไม่ได้ที่หลักคำสอนของพระองค์จะไม่ได้ไปในทิศทางเดียวกัน ฉะนั้นแล้วอาจมีความเป็นไปได้ที่นรก-สวรรค์ คำสอนเรื่องภพภูมิ จะมีความสัมพันธ์กับการบรรลุนิพพานเพื่อการหลุดพ้นได้ จึงเป็นที่มาของการศึกษาเรื่องนรก-สวรรค์ ในฐานะสื่อเพื่อการบรรลุนิพพานนี้

๑. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๑ เพื่อศึกษาแนวคิดทฤษฎีเรื่องสื่อในพระพุทธศาสนา
- ๑.๒ เพื่อศึกษาแนวคิดและหลักคำสอนเรื่องนรก-สวรรค์ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์เรื่องนรก-สวรรค์ ในฐานะสื่อเพื่อการบรรลुरुธรรม

๒. ขอบเขตการวิจัย

๒.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา

ศึกษาแนวคิดทฤษฎีเรื่องสื่อในพระพุทธศาสนา และแนวคิดเรื่องนรก-สวรรค์ที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท และศึกษาถึงการใช้อยู่ในชีวิตประจำวันจากคติเรื่องนรก-สวรรค์ ของพระพุทธเจ้าเพื่อโปรดสัตว์ให้บรรลुरुธรรม โดยจะศึกษาจากเอกสารชั้นต้น คือพระไตรปิฎก และเอกสารชั้นทุติยภูมิ ประกอบการอธิบายความ เช่น อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น

๒.๒ ขอบเขตด้านเอกสาร

เอกสารปฐมภูมิ ศึกษาจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙

เอกสารทุติยภูมิ ศึกษาจากอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา หนังสือ งานวิจัย และเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยจะใช้วิธีการและขั้นตอนในการวิจัยดังต่อไปนี้

๓.๑ ศึกษาข้อมูลแนวคิดทฤษฎีเรื่องสื่อในพระพุทธศาสนา กับเรื่องนรก-สวรรค์ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท จากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ คือพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส และเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

๓.๒ นำข้อมูลที่ได้ศึกษาในเรื่องของสื่อ และเรื่องนรกสวรรค์ ในบริบทต่าง ๆ มารวบรวมไว้ และจัดแจงแบ่งเป็นหมวดหมู่

๓.๓ วิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลเรื่องนรก-สวรรค์ ในฐานะสื่อเพื่อการบรรลुरुธรรม

๓.๔ เรียบเรียงเนื้อหาอย่างเป็นลำดับขั้นเพื่อให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจ จากนั้นสรุปผลการศึกษาวิจัย และนำเสนอผลการวิจัย

๔. ผลการวิจัย

๔.๑ แนวคิดทฤษฎีเรื่องสื่อในพระพุทธศาสนา

แนวคิดทฤษฎีเรื่องสื่อในพระพุทธศาสนา ในส่วนของกระบวนการและช่องทางการสื่อสารตามหลักพระพุทธศาสนา อาศัยช่องทางการรับรู้ผ่านอายตนะ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อันทำให้เกิดกระบวนการสื่อสารขึ้น ซึ่งกระบวนการสื่อสารของพระพุทธศาสนาเมื่อทำการศึกษาเปรียบเทียบกับกระบวนการและช่องทางการสื่อสารของนิเทศศาสตร์พบว่าแตกต่างกันอยู่บ้าง ตรงที่

พระพุทธศาสนาในความสัมพันธ์กับการสื่อสารผ่านใจ ในขณะที่หลักของนิเทศศาสตร์ในความสัมพันธ์กับอายตนะภายนอกเท่านั้น

เมื่อทำการวิเคราะห์ถึงตัวผู้ส่งสาร จึงได้อาศัยต้นแบบจากพระพุทธเจ้า พบว่า คุณสมบัติพิเศษของพระพุทธองค์ คือบุคลิกภาพที่งดงามและคุณธรรมที่ยอดเยี่ยมของพระพุทธองค์เป็นส่วนสำคัญอย่างยิ่งที่ทำให้การสื่อสารของพระองค์ประสบความสำเร็จ เพราะผู้ส่งสารมีบุคลิกที่น่าเชื่อถือ ประกอบกับพูดจาดีมีเหตุผลน่าฟัง จึงทำให้ผู้รับสารพร้อมที่จะรับสารนั้นมาพิจารณาและปฏิบัติตามได้ง่ายขึ้น โดยพระพุทธองค์ทรงใช้หลักการสื่อสารที่เน้นการสื่อสารไปตามลำดับไม่วกวน เป็นเรื่องจริงที่นำไปใช้ประโยชน์ได้ และทรงใช้รูปแบบการสื่อสารที่มีความหลากหลาย เลือกใช้ตามสถานการณ์หรือตัวบุคคลได้อย่างลงตัว

เมื่อพิจารณาในส่วนของสาร พระพุทธองค์ทรงให้หลักกาลามสูตร มาเพื่อช่วยในการพิจารณาสารอย่างชาญฉลาด โดยทรงแสดงว่าอย่าได้ปลงใจเชื่อกับเรื่องใดเรื่องหนึ่ง จนกว่าจะพิจารณาตามจริงด้วยตนเอง ว่าสิ่งนั้นเป็นกุศลหรืออกุศล มีโทษหรือไม่ เป็นไปเพื่อเกื้อกูลหรือไม่ และนำมาซึ่งความสุขหรือความทุกข์กันแน่

ในส่วนของผู้รับสาร พระพุทธองค์ทรงแสดงหลักการวิเคราะห์ผู้รับสารไว้ โดยให้พิจารณาตามความสามารถ ความรู้ ภูมิธรรม อันเป็นปัจจัยสำคัญที่จะมีผลต่อการบรรลุธรรมของบุคคลนั้น ๆ นอกจากนี้การจะสอนหรือสื่อสารเรื่องใดกับผู้รับสารจำเป็นต้องดูลักษณะนิสัยหรือจริตของผู้รับสาร เพื่อที่จะเลือกรื่องหรือวิธีการสื่อสารได้อย่างเหมาะสม อันทำให้การสื่อสารนั้นมีโอกาสที่จะประสบความสำเร็จสูงสุดด้วย

๔.๒ แนวคิดและหลักคำสอนเรื่อง นรก-สวรรค์ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

นรก-สวรรค์ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท สามารถแบ่งได้เป็นนรก-สวรรค์ แบบภพภูมิ และนรกสวรรค์ในลักษณะของจิต

นรก-สวรรค์แบบภพภูมิ คือนรก-สวรรค์ หลังความตาย เป็นภพภูมิที่เกิดของสัตว์ผู้ทำความชั่วทางกาย วาจา ใจ ย่อมมีอบายภูมิ เช่น นรกหรือเปรตเป็นที่ไปเบื้องหน้า ซึ่งจะได้รับทุกข์ทรมานอย่างแสนสาหัส จากการลงทัณฑ์ในนรก หรือจากการเสวยผลกรรมในเปรตวิสัย ส่วนผู้ที่ทำความดีทางกาย วาจา ใจ ย่อมมีสุคติภูมิ เช่น สวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า ซึ่งจะได้รับความสุขจากทิพยสมบัติอันประมาณไม่ได้

ส่วนนรก-สวรรค์ในลักษณะของจิต คือนรกสวรรค์ที่ประสบพบได้ในภพปัจจุบันไม่ต้องรอชาติหน้า สามารถแบ่งได้เป็น ๑. สวรรค์ในอก นรกในใจ คือจิตใจที่ดีดี ใฝ่ดีย่อมมีความสุข ไม่ต่างอะไรเหมือนกับอยู่สวรรค์ แต่ถ้าตรงกันข้ามคิดชั่วทำชั่ว ก็สามารถตกนรกทางใจได้ทันที ๒. นรก-สวรรค์ในทุกขณะจิต คือ นรก-สวรรค์ได้เกิดขึ้นแล้วอยู่ตลอดเวลา ด้วยอายตนะของเราเอง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เราปรุงแต่งนรก-สวรรค์ กันอยู่เรื่อยๆ เมื่อประสบกับอารมณ์ที่น่าใคร่ อารมณ์ที่น่าปรารถนาคือสวรรค์ เมื่อประสบกับอารมณ์ที่ไม่น่าใคร่ หรืออารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาคือนรคนั่นเอง

๔.๓ นรก-สวรรค์ในฐานะสื่อเพื่อการบรรลุธรรม

นรก-สวรรค์ เป็นสื่อที่พระพุทธองค์ทรงใช้โปรดสัตว์ทั้งหลายให้บรรลุธรรมมาแต่สมัยพุทธกาล ทรงใช้ความน่ากลัวของนรกกระตุ้นให้คนละบาปอกุศล และใช้ความสุขความสบายของสวรรค์กระตุ้นให้คนทำความดีและรักษาศีล เพราะศีลนี่เองที่เป็นปัจจัยสำคัญที่จะนำไปสู่การบรรลุธรรมได้ ด้วยว่าศีลเปรียบเสมือนรากฐานอันแข็งแรงซึ่งจะขาดเสียไม่ได้ในการปฏิบัติธรรมเพื่อการหลุดพ้น เมื่อไม่มีศีลเป็นฐานก็ไม่สามารถบรรลุธรรมได้

นอกจากนี้ยังสามารถศึกษาถึงความสัมพันธ์ของนรก-สวรรค์ ในฐานะสื่อเพื่อการบรรลุธรรมได้จาก “อนุปุพพิกา” ธรรมเทศนาที่พระพุทธองค์ทรงใช้บ่อยครั้ง และโปรดสัตว์ให้บรรลุธรรมเป็นจำนวนมากมายมหาศาลด้วยธรรมเทศนาบทนี้ โดยพระพุทธองค์ทรงแสดงว่าทานและศีลเป็นหนทางสู่สวรรค์ จากนั้นทรงบรรยายความสุขสบาย และความงามของสวรรค์อย่างวิจิตรพิสดารจนผู้ฟังมีความชื่นชมยินดีที่จะให้ทานและรักษาศีลเพื่อมุ่งหวังผลคือสวรรค์สมบัติ แต่พระพุทธองค์กลับทำลายความฝันของผู้ฟังด้วยการบอกว่าสวรรค์นั้นเป็นเพียงส่วนหนึ่งของสังสารวัฏ ตั้งอยู่ในความไม่เที่ยง และเหวตาโดยมากเมื่อหมดบุญจากสวรรค์แล้ว ตกนรกกันทั้งสิ้น การแสดงโทษของสวรรค์คือความไม่เที่ยงทำให้คนไม่อยากไปสวรรค์ เพราะมีสุขน้อยเมื่อเทียบกับทุกข์ที่ได้รับหากต้องตกนรกเมื่อหมดบุญจากสวรรค์ ผู้ฟังจากที่มีความรู้สึกชื่นชมอยู่นานก็ต้องพบกับปัญหาใหญ่ในชีวิตอีกครั้งไม่รู้ที่จะหาทางออกจากปัญหานี้ได้อย่างไร จะทำอะไรที่จะไม่ต้องวนเวียนในสังสารวัฏ อันมีความเสี่ยงที่จะตกนรกได้ทุกเมื่อ พระพุทธองค์จึงทรงใช้โอกาสนี้แสดงอานิสงส์ของการออกจากกามและประกาศอริยสัจอันเป็นทางที่จะสามารถหลีกเลี่ยงสังสารวัฏนี้ได้จนทำให้ผู้ฟังบรรลุธรรมในที่สุด

๕. สรุปองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

นรก-สวรรค์ ถือเป็นสื่อที่มีความสำคัญอย่างมาก ที่สามารถช่วยให้คนบรรลุธรรมได้ การสอนเรื่องนรก-สวรรค์ ของพระพุทธองค์ โดยแท้จริงแล้วเป็นไปเพื่อให้คนบรรลุธรรมทั้งสิ้น โดยทรงใช้ความน่ากลัวของนรกกระตุ้นให้คนละบาปอกุศล และความสุขของสวรรค์กระตุ้นให้คนทำความดีรักษาศีล ซึ่งศีลเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการบรรลุธรรม และประการสำคัญพระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นถึงภัยของสังสารวัฏที่ร้ายแรงที่สุดคือความไม่เที่ยง สวรรค์เป็นส่วนหนึ่งของสังสารวัฏตั้งอยู่ในความไม่เที่ยง เหวตาโดยมากเมื่อหมดบุญแล้วตกนรกกันทั้งสิ้น พระพุทธองค์ทรงใช้นรก-สวรรค์เพื่อให้คนเห็นถึงภัยของความไม่เที่ยงได้อย่างแยบยล เหวตาผู้อยู่บนจุดสูงสุดที่ทุกคนปรารถนาสุดท้ายก็ยังคงต้องตกนรก ไม่มีอะไรแน่นอนในสังสารวัฏนี้ ทำให้ผู้ที่ได้ฟังดังนี้แล้วมีความหดหู่สลดสังเวชใจ และต้องการออกจากสังสารวัฏ พระพุทธองค์จึงใช้โอกาสนี้แสดงหนทางออกจากสังสารวัฏ ทำให้ผู้ฟังบรรลุธรรมได้ในที่สุด

๖. ข้อเสนอแนะ

๖.๑ ข้อเสนอแนะทั่วไป

อนุปุพพิกา เป็นธรรมเทศนาที่พระพุทธองค์ทรงใช้บ่อยมาก และประสบผลสัมฤทธิ์มากในทุกครั้งที่ใช้ ทำให้คนบรรลุธรรม มีดวงตาเห็นธรรมได้ง่ายขึ้น แต่ปัจจุบันการแสดงธรรมเทศนาในลักษณะนี้ไม่ค่อยมีให้เห็น ทั้ง ๆ ที่เป็นประโยชน์ เข้าใจได้ง่าย เป็นไปตามลำดับขั้น สามารถฟอกอริยาศัยผู้ฟังให้บริสุทธิ์ได้ ควรจะมีการนำเทศนาในลักษณะนี้มาใช้ให้มาก เพราะเป็นประโยชน์ต่อการบรรลุธรรมได้ดี

๖.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับผู้วิจัยต่อไป

ประเด็นเรื่องของแนวคิดทฤษฎีเรื่องสื่อในพระพุทธศาสนาสามารถนำมาต่อยอดเป็นงานวิจัยได้อีกมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการนำหลักการสื่อสารของพระพุทธเจ้ามาศึกษาในลักษณะของการบูรณาการกับศาสตร์อื่น ๆ หรือกิจกรรมอื่น ๆ อย่างเช่น การนำวิธีการสื่อสารของพระพุทธเจ้ามาใช้พัฒนาการนำเสนองานหน้าชั้นเรียนของนักเรียนโรงเรียนหนึ่ง เป็นต้น

ประเด็นเรื่องของนรก-สวรรค์ สามารถนำมาต่อยอดเป็นงานวิจัยได้หลายทาง เช่น การศึกษาถึงผลสัมฤทธิ์ของการเผยแพร่ นรก-สวรรค์ในสื่อสมัยใหม่ หรือศึกษาเปรียบเทียบการใช้ นรก-สวรรค์ ในการสอนศีลธรรมของสังคมไทยในอดีตกับปัจจุบัน เป็นต้น

ประเด็นเรื่องของ การบรรลุนิพพานก็น่าสนใจเป็นอย่างยิ่งที่จะนำมาต่อยอดเป็นงานวิจัยเรื่องอื่น ๆ เช่น ศึกษาการบรรลุนิพพานก่อนตายของอุบาสกในสมัยพุทธกาล เป็นต้น

บรรณานุกรม

๑. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

๒. ข้อมูลทุติยภูมิ

(หนังสือ)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

_____. พุทธวิธีในการสอน. พิมพ์ครั้งที่ ๒๔. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหมิตรพรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๑.

_____. นรก-สวรรค์ สำหรับคนรุ่นใหม่. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๔๗.

พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร). โลกที่ป่น. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๕.

(งานวิจัย)

ช่อผกา ริรียนนท์. “ศิลปะการสื่อสารของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเพื่อให้ผู้อื่นพ้นทุกข์”. วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พันจ่าอากาศเอกอภิชาติ พรสี. “การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบเทศนาวิธีตามแนวอนุพัพพิทถาในสังคมไทยปัจจุบัน”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา (วันจันทร์). “นรกและสวรรค์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.